

варіювався дієслівний компонент, напр.: *Смерть грозит, непріятель душний оскаржуєть, совѣсть гризеть, а пекло уста отверзаєть* (89).

Отже, проаналізовані поезії засвідчують, що І. Величковський активно використовував фразеологічне багатство тогочасної української мови – як фразеологізми питомого та біблійного походження, так і народнорозмовні чи кальковані, що дозволило йому реалізувати ідею християнського смирення та праведності людського життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Величковський І. Твори / Вст. ст. С. І. Маслової, В. П. Колосової, В. І. Кречотня; Підгот. тексту та комент. В. П. Колосової, В. І. Кречотня; Відп. ред. Л. Є. Махновець. – К.: Наукова думка, 1972. – 191 с.
2. Кречотень В. І., Микитась В. Л., Мишанич О. В. Література другої половини XVII – XVIII ст. // Історія української літератури: В 2 т. Т. 1: Дожовтнева література. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 95–150.
3. Грицай М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література / За ред. проф. М. С. Грицай. – К.: Вища школа, 1978. – 415 с.
4. Сумцов Н. Характеристика южно-русской литературы семнадцатого века. – К., 1885. – 18 с.
5. Чижевський Д. Поза межами краси (до естетики барокової літератури). – Нью-Йорк, 1952. – 22 с.

Phraseology of poetic works of Ivan Velichkovskogo is considered in the article, attention is accented on the role of writer in mastering a folk natural language of biblical phraseology.

Key words: phraseological unit, biblical phraseology, Ukrainian language 18th century.

Зелінська О.Ю.

НАЗВИ БОГОРОДИЦІ В БАРОКОВИХ ПРОПОВІДЯХ

У статті розглянуто назви на позначення Богородиці у прозових творах української писемності періоду бароко. Дослідження показало, що в писемних пам'ятках XVII ст., які не є канонічними текстами, крім усталених, широко засвідчено образні, індивідуально-авторські найменування. Вони виконували не тільки номінативну функцію, а також уживалися зі стилістичною метою.

Ключові слова: бароко, писемні пам'ятки XVII ст., проповідь.

У вітчизняній лінгвістиці спостерігаємо активізацію вивчення мови текстів, що презентують конфесійний стиль, який у сучасній стилістиці виокремлюють у самостійний функціональний стиль української мови [11, 287-

291]. Релігійна лексика є важливим чинником у творенні проповідницького тексту, а також невід'ємною і органічною частиною словникового фонду української мови. Вона не лише номінує реалії, пов'язані з вірою, церквою, а водночас є виразником невичерпно багатого духовного світу українців. Проте, як слушно зауважує Л. Полюга, «українська мовознавча наука має велику заборгованість перед богослов'ям, бо через об'єктивні причини в Україні були заборонені мовознавчі дослідження, пов'язані з релігійною тематикою» [9, 243]. В останні десятиліття з'явилося чимало лінгвістичних студій, присвячених вивченню мови проповідей [4; 7; 8]. Наукові праці з названих проблем виконані переважно на матеріалі нової української літературної мови. Менш дослідженою є релігійна лексика на діяхронних зрізах.

У статті розглянемо назви на позначення Богородиці в писемних пам'ятках української мови XVII ст. Матеріалом дослідження обрано барокові проповіді – проповіді нового типу, сформовані в Україні під впливом західноєвропейського мистецтва [12].

Лексику на позначення Богородиці як таку, що презентує фемінитиви в українській мові XVI–XVII ст., виокремлює М. Брус [1, 99; 2, 150].

Аналізуючи концепт «Богородиця» у християнській ліриці Івана Величковського, Т. Сидоренко та Т. Вільчинська констатують, що помітною гранню творчості поета є піднесення культу Божої матері на небувалу в українській бароковій літературі висоту [10, 13; 3, 21]. Ця риса є визначальною не тільки для творчості І. Величковського, а й усього барокового мистецтва в Україні загалом.

Автори українських барокових проповідей номінують Богородицю євангельським ім'ям – антропонімом *Марія*: *Токмо еже ω(m) Мрїа прї#с# й на Кр(с)тї пострада и оумрїтѣ* (Земка, Друга передмова, 205); ... *Удаются в молитвах своих до Маріи и ей себе поручают* (Рад., Опов., 214).

Відзначимо, що випадки вживання імені *Марія* автономно є не дуже частими. Здебільшого воно супроводжується епітетами або виступає в комплексі з іншими назвами. Компонентом найменування Богородиці може виступати іменник *Діва*, яким утверджується її непорочність. Лише в поодиноких випадках він уживається самостійно: ... *Петрѣ Могила хотѣчи выразити намъ яка# еѣ была ку Бѣу и найсвѣтїшой Дѣвї побожностъ ... обобралъ за подобенство Дѣвї свѣтила нб(с)ныи* (Рад., Могила, 4). На основі лексеми *Діва* утворюються різнокомпонентні варіанти найменувань шляхом поєднання з епітетами *пречиста*, *пресвята*, *найсвятїша*, з антропонімом *Марія* та іншими назвами матері Христа: *Преч(с)та# дѣа, Хр(с)та породивши, дѣою зостала* (Галят., 251); ... *Наступуючей ночи преблагословенная дѣва Марія младенцу оному, в вязеню и неволї будучому покажется ...* (Рад., Опов., 212).

Серед найменувань Богородиці в окрему групу об'єднуються ті, що реалізують значення «та, яка народила Христа; матір Бога». Такими є канонічні назви, виражені словосполученням з лексемою *мати* та епітетом *Пречиста* або означенням *Божя*: ... *въ совергенїе хваленї# великаѣв Бѣа и Спса нашеѣв Іс Хр(с)та, оѣвъ въ похвалу величї# Преч(с)ты# Мїре еѣв* (Лосафат, Передмова, 425); *Видячи Бог их великое ку себї набоженство и горячу любов ... зсылает им*

в *помощь пречистую матер* свою *Марію* (Рад., Опов., 213). Загалом для найменувань Божої Матері характерно вживання багатоконпонентних назв із різною кількістю лексем: *Чинили тую побожностъ и оныи Жены, а в головахъ Пр(с)та# Дѣа Мрїа, и при ней зацныи оныи Панѣи Марїа Магдалыни ...* (Зах. Коп., Казання, 114).

У позначеннях Божої матері, особливо у творах І. Галятовського та А. Радивиловського, спостерігаємо вживання деривата іменника *мати* – *Матка*: ... *Такъ мѣка бѣжа#* межи людми *вѣрными* и *невѣрными*, межи *прв(д)ными* и *грѣш(ъ)ными* *чуда чынитъ, вѣрныхъ* и *прв(д)ныхъ увесел#ючи, невѣрныхъ* *засъ до вѣры правосла(ъ)нои, грѣшныхъ до пока#ні#* *наворочаючи* (Галят., 243). Цей словотвірний варіант широко поширений у народній мові зі значенням «мати» (Грінч., II, 411). Проте можемо припустити, що саме на позначення Божої матері ця назва поширилася під впливом польського *Matka Boska* «Богородиця». За даними «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», варіант *матка* на позначення матері засвоєний з польської мови (ССУМ, I, 580).

Оригінальними є найменування Богородиці, що реалізують семантику «Божа мати», компонентом яких є фемінітив *родителька*, засвідчені у творах І. Галятовського: ... *И рекла ему блѣословенна# родителка бѣжа#* (Галят., 362); У структурі словосполучень із компонентом *родителька* семантику «Бог» реалізує назва Христа *Слово* з епітетом: *Мрїи, слова предвѣчнаго родителцѣ* *нехай будетъ посѣенна* (Галят., 289, 394).

Вірогідно, що словотвірний варіант *родителька*, вжитий у найменуваннях Богородиці, виник на українському мовному ґрунті. У «Матеріалах» І. Срезневського зареєстрована однокоренева лексема, але з іншим словотвірним формантом – *родительница* (Срезн., III, 132). Фемінітив *родителька* зберігся і в лексичній системі української мови і в наступні періоди. Він зареєстрований у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка (Грінч., IV, 28).

Значення «Божа мати» реалізують композити-церковнослов'янізми *Богородиця* та *Богомати*, які засвідчені давніми пам'ятками писемності (Срезн., I, 131, 134). У «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.» лексему *Богомати* подано з вказівкою на її церковнослов'янське походження (ССУМ, I, 104), але в реєстрі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» така вказівка відсутня (СУМ XVI–XVII, 2, 141). Названі лексеми засвідчені в досліджуваних прозових творах періоду бароко: *Довлѣет ти слышати, яко Дѣхмъ стѣмъ сіе бываеъ якоже и ѱ(т) стѣе Бѣгомпре Дѣхомъ стѣмъ Гѣ себѣ Плъть сзда* (Земка, Друга передмова, 205). За даними лексикографічних праць, що фіксують словниковий склад української мови на різних діахронних зрізах, можемо стверджувати, що композит *Богородиця* був більш поширеним. Проте обидві лексеми збереглися в українській мові до сучасного періоду.

Святість і божественну суть матері Христа виражають канонічні назви, виражені словосполученнями *Цариця небесна, Владичиця миру*: *Потѣмъ ѿбачил(ъ) преч(с)тую двѣ бѣу и мовил до ней: «Помилуй м# вл(д)цце миру»* (Галят., 266). Засвідчено випадки поєднання лексеми *Цариця* з епітетом *преславна* та антропонімом *Марія*: ... *агѣли, которыи Хр(с)ту, црѣю славы, и преславной црѣци Мрїи, мѣцѣ егѡ, служатъ* (Галят., 326).

Назви на позначення Богородиці ввійшли до лексичного складу сучасної української мови. У «Словнику синонімів української мови» зареєстровано такі лексичні одиниці на її позначення: **Богородиця** (у християнській релігії – назва матері Ісуса Христа), **Богоматір**, **Божа Мати** [Господня Мати], **Мати Божа** [Матір Божа], **Пречиста Діва** [Мати], **Діва Марія**, **Владичиця** *церк.*, **Цариця Небесна** *церк.*, **Пресвята** *ж. р., церк.*, **Пречиста** *ж.р., церк.*; **Мадонна** (у католиків) (ССн., I, 79). В.В. Жайворонок найменування Богородиці відносить до мовних знаків української етнокультури, де вони є символом матері, життя, світла, мудрості, любові, а також повноти життя, самодостатності, звільнення від усього гріховного через осяяння, просвітлення, переродження [5, 45].

Прозові тексти періоду бароко, як і поетичні, переповнені нетрадиційними образними найменуваннями Богородиці, значну частину яких можна кваліфікувати як перифрази. П. Могила, наприклад, називає Богородицю іменем старозавітної героїні Есфір: *Аж пре Блг(с)венна# наша нова# Єсфирь Преч(с)та# Бц(д)ца, ... наро(д) лю(д)скій ω(т) вћной погибели вызволила* (Мог., Хрест, 279). І. Галятовський та А. Радивилівський, змальовуючи Богородицю, вдаються до символіки воріт, проте наповнюють цей символ різною семантикою. Іоаникій Галятовський будує текст проповіді, розтлумачуючи старозавітну цитату «**Та#** врата заключенна будуть и не ω(т)верзутс#» (Галят., 125). Символіка нерозкритих воріт слугує автору для підкреслення непорочності Богородиці: *Вратами называється# преч(с)та# два, бо през(ь) неи, якъ през(ь) врата пришьоль Хс̄ з(ь) нба на землю ... бо преч(с)та# два, Х̄а породивши, м҃ла ... девцтва своєго не нарушити* (Галят., 125).

Іншого змісту набуває символ воріт в А. Радивилівського. Богородиця в одній з його проповідей асоціюється з ворітьми до Царства Небесного, через до нього можуть потрапити всі, хто її шанує. Джерелом образу воріт для проповідника також є Святе Письмо: *Н҃ст се инаго но до(м) Бж̄їй и си врата нб(с)на#* (Рад., Огородок, ф̄м̄в), у тексті промови на позначення Богородиці замість церковнослов'янізму *врата* він уживає синонім *брама*, розтлумачуючи, на яких ознаках побудовано це уподібнення: *Якъ есть Пребл(с)венна# два Мр̄ї# не тьлько Брамою нб(с)ною але и нийєю ω то(м) с̄є слово мое до Ласк̄ ваших м҃ти жєлаю* (Рад., Огородок, ф̄м̄в). В іншому фрагменті проповіді, вживаючись у кличному відмінку, лексема *брама* стає компонентом назви Богородиці: *Брамо наша ст̄а# Мр̄їє, поневажъ до тебе вси гостинци, вси дороги збавен(н)ые, которіє людей провадя(т) до Нб(с)наго Іер(с)лиму* (Рад., Огородок, ф̄м̄ф).

Присвячуючи Богородиці окрему проповідь, А. Радивилівський номінує її низкою перифраз: *Ти албовћм естєсь Источникъ бл̄гости, и вс#кого ут҃шені#, Ты притулене гр̄шниковъ, ты над҃я всего наруду разными припадками стисненого. Ты наша оборона и ут҃ха! Овож яко до Пот҃шительки своей до Тебе удаваемъс# с плачем, прос#чи твоего мл(с)рдї#* (Рад., Огородок, ц̄к̄з).

Саме естетика бароко, яка уможлиблювала поєднання християнської та античної образності, дозволила Антонію Радивилівському уподібнити Богородицю давньоримській богині Діані. У мовну тканину проповіді автор вплітає міф про богиню, яка, сидячи на роздоріжжі, вказувала подорожнім правильний шлях. Звертаючись до Богородиці, яка вказує кожній людині шлях

до спасіння, проповідник називає її Діаною: *овожь простуї нас Діанно наша, абысмо при концу житі# нашего з тои збавенной не зблудили дороги* (Рад., Огородок, фmf).

Прикметною рисою барокових проповідей є насиченість тексту прикладами, які ґрунтовно досліджував В.І. Кречотень. Проповідники наводили приклади для підтвердження релігійного, повчального чи морального викладу. Серед них були оповідання, легенди, міфи, казки, які презентують оповідний жанр у текстовій тканині проповіді [6, 43]. Оповідні частини проповіді здебільшого позбавлені високого пафосу та урочистості. Саме приклади широко фіксують уживання на позначення Богородиці її імені *Марія* автономно, без супроводу усталених у релігійних текстах епітетів: *Не винуцай нас ѿ Мріє з обороны своей* (Рад., Огородок, цкз); *Кгда Марія пришла до Гермополя з отрочам Ісусом* (Рад., Опов., 209). Героями вплетених у проповідь оповідань були звичайні смертні і грішні люди. У найменуваннях Божої Матері, які автор вкладає в їхні уста, акцентовано не так на святості й непорочності, як на її безмежному милосерді, що відображає номінація її словосполученням *мати (матка) милосердія*. Серед аналізованих назв вирізняються найменування Богородиці у структурі звертань, особливо в контекстах, що передають ситуації молитовного прохання: *Чи ли то я єдина естем у тебе, матки милосердія* (Рад., Опов., 212). В.І. Кречотень підкреслює, що образ Божої Матері в оповідних частинах часто постає в широкій народній освітленні, насамперед як матері з притаманними всім земним матерям почуттями [6, 161, 171].

Звертаючись до Богородиці з проханням допомогти у якійсь скрутній життєвій ситуації, адресати номінують її лексемами, які виражають поважне ставлення до звичайної земної жінки (*пани, госпожа, добродійко, патронко*). Вони можуть поєднуватися і з канонічними найменуваннями: *Паль чоломъ на землю пере(д) нею з(ъ) плачем и мовиль: «Пани мо#, змилиуйс# надо мною, нендзным грѣшникомъ»* (Галят., 311); *Дѣво пренайчистішая, патронко и великая добродійко моя! О вызволене з неволѣ сына моего часто тебѣ в молитвах моих докучала* (Рад., Опов., 212).

Розповідаючи про чудесні зцілення Богородицею хворих, І. Галятівський номінує її власне українським фемінітивом *лікарка* у сполученні з епітетом: *По двохъ недел#хъ ишоль до монастыр# Печерского дл# под#ковань# лѣкарцѣ нб(с)ной бѣи за здоровье приверненое* (Галят., 326).

Отже, проаналізовані гомілійні твори засвідчують, що в них уживалися канонічні найменування Богородиці, які виражали релігійні догмати про її славу, святість і непорочність. Вони міцно вкоренилися у свідомості українського народу і стали виразниками його духовної культури. Крім традиційних найменувань, у досліджуваних проповідях презентовано перифрази, поява яких значною мірою зумовлена впливом естетики бароко.

ДЖЕРЕЛА

Галят. – Галятівський І. Ключ розуміння / Підг. до вид. І.П. Чепіги. – К.: Наукова думка, 1985. – 445 с.; Зах. Коп., Казання – Копистенський З. Казанье на ч(с)тномъ погребѣ блженнаго мужа и превелебнаго ѿ(т)ца кв(р) Еліссея в іеросхи(м)насехъ Евѳѳміа Плетенецкого // Тітов Хв.,

проф. Матеріяли для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С. 110-126; Земка – Земка Т. Друга передмова до Службника 1629 р. // Там само. – С. 199-211; Юсафат, Передмова – Юсафат, ієромонах. Передмова до Пречесних Акафістів 1677 року // Там само. – С. 425-427; Мог., Хрест – Могила П. Хрест Спасителя і кожної людини // Там само. – С. 271–290; Рад., Могила – Радивилівський А. Слово а [1] на рочіну в Бґу зешлого Аца Петра Могили, Архієпґпа Митрополита Кїєвскоґо Архимаґдрита Печеґскоґо // Приложеніє // Марковскій М. Антоній Радивилівскій, южно-русскій пропові́дникъ XVII в. – К., 1894. – С. 1-12; Рад., Огородок – Радивилівський А. Огородокъ Марїи Бґцы. – К., 1676; Рад., Опов. – Кречотень В. І. Оповідання Антонія Радивилівськоґо. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 208-381.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ПРАЦІ

Грінч. – Словарь української мови / За ред. Б. Грінченка. – К.: Наукова думка, 1996-1997. – Т. 1-4; Срезн. – Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – СПб., 1893-1912. – Т. I-III; ССн – Словник синонімів української мови: В 2 т. / А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. – К.: Наукова думка, 1999. – Т. 1. – 1026 с.; ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К.: Наукова думка, 1977-1978. – Т. 1-2; СУМ XVI–XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / НАНУ. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 1994. – Вип. 2. – 151 с.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брус М. Лексико-семантичні ознаки фемінітивів української мови XVI–XVII ст. // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – Вип. 4. – С. 98-105.
2. Брус М. Фемінітиви як відображення історії українського жіноцтва XVI–XVII століть // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 5. – С. 144-155.
3. Вільчинська Т. Концепт «Богородиця» у християнській ліриці Івана Величковського // Українська історична та діалектна лексика: Збірник наукових праць. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 5. – С. 20-28.
4. Деравчук С. Лексико-тематична група епітетів на позначення найменувань Бога, святих у конфесійних текстах сучасної української мови // Українське мовознавство: Міжвідомчий науковий збірник. Вип. 26. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2003. – С. 41-44.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
6. Кречотень В. І. Українська ораторська проза другої половини XVII ст. як об'єкт літературознавчого вивчення // Кречотень В. І. Оповідання Антонія Радивилівськоґо. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 11-206.
7. Павлова І. Г. Слово як семантико-функціональна одиниця в структурі української проповіді: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005. – 19 с.
8. Полюга Л. До джерел українського красномовства в релігійній проповіді (Іларіон – Галятовський – сучасність) // Християнство й українська мова: Матеріали наукової конференції. – Л.: Вид-во Львівської Богословської Академії, 2000. – С. 444-448.
9. Полюга Л. До питання про українську богословську термінографію // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 29. – Львів, 2000. – С. 243-246.
10. Сидоренко Т. Іменем Марії (Образ Богородиці в християнській ліриці Івана Величковського) // Дивослово. – 2003. – № 7. – С. 13-15.
11. Стилїстика української мови: Підручник / Л.І. Мацько, О.М. Сидоренко, О.М. Мацько; За ред. Л.І. Мацько. – К.: Вища школа, 2003. – 462 с.
12. Чепіга І. П. Початки барокового проповідництва в українському письменстві // Мовознавство. – 1996. – № 6. – С. 25-29.

The article deals with the appellations for denoting the Virgin in baroque Ukrainian writing prose works. The research has shown that in 17th century written monuments, which are not canon texts, figurative individual-author appellations are found. They performed not only nominative function but also were used with stylistic aim.

Key words: baroque, written monuments of 17th century, sermon.

Тищенко Т.М.

НОМІНАЦІЯ ЖІНОК У РОДИЛЬНОМУ ОБРЯДІ СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Статтю присвячено аналізу лексико-семантичної групи назв жінок у родильному обряді Східного Поділля, вказано на основні принципи мотивації та види номінації жінок.

Ключові слова: номінація, родильний обряд, східноподільські говірки, диференційна ознака.

Надійним джерелом пізнання складу і структури мовних одиниць, з'ясування їх генези, семантики, реконструкції давніх елементів духовної і матеріальної культури є мова традиційної родинної обрядовості. Одним із найдавніших обрядів, реальне і містичне таїнство якого зумовило табування, евфемізми, умовчання і саме цим приваблює дослідників, є родильний обряд. Номінації та етнолінгвістичному описові родильного обряду різних україномовних територій присвячені праці діалектологів М.В. Бігусяка [1], В.Ю. Дроботенко і З.Л. Омельченко [6], Л.М. Хомчак [11] та етнографів В.К. Борисенко [2], Н.К. Гаврилюк [3; 4], С.Гвоздевич [5] і інш. Поділля представлене в історико-етнографічних дослідженнях Хр. Ящуржинського [12], Є.П. Казимир [8], В.К. Борисенко [2], мовознавчих – Н.Д. Коваленко [9], О.А. Жвавої [7].

Мовне оформлення східноподільського родильного обряду не було предметом спеціального дослідження. Метою статті є системний опис лексико-семантичної групи (ЛСГ) на позначення жінок у родильному обряді Східного Поділля, з'ясування принципів мотивації та видів номінації жінок.

ЛСГ на позначення жінок у родильному обряді утворюють репрезентанти сем 'жінка, яка готується стати матір'ю', 'жінка, яка тільки народила', 'жінка, яка народила вперше', 'жінка, яка народила вперше в дуже молодому віці', 'жінка, яка народила вперше у старшому віці', 'жінка, яка має багато дітей', 'жінка, яка своїм молоком вигодувала чужу дитину', 'жінка, яка народила дитину поза шлюбом', 'жінка, яка немає дітей', 'жінка, яка допомагає породіллі'.